

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

2019
32

УДК 94:8](477)(082)

У 45

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 32. 372 с.

Збірник об'єднує студії з історії, мовознавства та літературознавства.

Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми історії (Західноукраїнської Народної Республіки, воєнної історії), а також містять розвідки про відомих людей та їх значення у формуванні української державності.

Мовознавчі студії репрезентують дослідження мовних явищ за матеріалами пам'яток XVI–XVIII ст., засідань Галицького сейму, а також польовими матеріалами Чернігівщини.

Дослідження з літературознавства зосереджені довкола аналізу праць міжвоєнного періоду (Софія Яблонська-Уден), спогадів сучасників про відомих людей (Олена Пчілка).

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar; NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2019. Vol. 32. 372 p.

The collection of scientific papers is an interdisciplinary edition of the Institute which integrates studies in history, linguistics, and literary criticism.

Articles from historical block reveal current issues of history (the West Ukrainian People's Republic, military history) as well as investigations about famous persons and their importance in the formation of Ukrainian history.

Linguistic studies represent research of linguistic phenomena based on the materials of monuments of the 16th-18th centuries, meetings of Diet of Galicia and Lodomeria, field materials of Chernihiv region.

Literary criticism studies focus on the analysis of works of the interwar period (Sofia Jablonska-Uden), as well as memoirs of contemporaries about famous people (Olena Pchilka).

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 10 від 26.11.2019 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д.і.н., с.н.с. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), PhD (Australia)

Борчук Степан Миколайович, д.і.н., проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmos), PhD (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), PhD, prof. (США)

Золтан Андраш (Zoltán András), dr hab., prof. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д.і.н., проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), dr hab., prof. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, к.і.н., с.д. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д.філол.н., доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристина (Rembiszewska Dorota Krystyna), dr hab., prof. (Польща)

Романюк Михайло Васильович, к.і.н. (Україна)

Ситник Олександр Степанович, д.і.н., проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, к.філол.н., с.н.с. (Україна)

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії

УДК 929 Грушевський: 371.83(477)

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-3-21

Наталія МИСАК

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник
відділу нової історії України*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>

e-mail: natalia_mysak@ukr.net

«МОЛОДІЖ НЕ ПОВИННА УКЛАДАТИСЯ В ГОТОВІ ВЖЕ, ВИРОБЛЕНІ ШАБЛОНІ ...»: МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО

Проаналізовано взаємовідносини М. Грушевського й української молоді наприкінці XIX – на початку XX ст. – один із нерозкритих у сучасній історіографії аспектів грушевськознавства. Акцентовано увагу на його візії ролі й основних завдань студентства у процесі національної самоідентифікації українців. Досліджено взаємини М. Грушевського та молоді під час його роботи у Львівському університеті, зокрема лекційних і семінарських занять. Також наголошено на використанні вченим як головою Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) особистих ресурсів та коштів товариства для наукового, морального й матеріального сприяння обдарованим студентам. Завдяки цілеспрямованій діяльності М. Грушевського в цьому напрямі українська наука поповнилася плеядою талановитих вчених. Розкрито особливості педагогічної роботи професора, відносин із його учнями у приватній сфері. Схарактеризовано його вклад у справу матеріальної підтримки молоді, зокрема в будівництво Академічного дому для українського студентства. Розглянуто підтримку деяких політичних ініціатив молоді, серед яких боротьба за відкриття українського університету у Львові.

Ключові слова: Михайло Грушевський, молодь, студентство, Львівський університет, Академічний дім.

«Молодіж не повинна укладатися в готові вже, вироблені шаблони, іти пробитими слідами, насліпо повторяти те, що вже було сказане і показане. Вона повинна шукати, повинна на пробнім камені своїх інтелектуальних і моральних вимог провірювати сучасні погляди і принципи, вартості сучасного життя. Се можливе, розуміється, тільки при серйозній духовній праці, колективній, опертій на спільних ідейних і етичних підставах»

М. Грушевський «Перед осінніми зборами академічної молодіжжі» (Львів, 1913)

Михайло Грушевський – епохальна постать в українській історії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Знаний, насамперед, як визначний історик і політичний діяч, він доклав чимало зусиль для пробудження й організації національного життя українців.

Наукова спадщина та біографія вченого стали предметом багатьох досліджень. Упродовж останньої чверті століття з'явилося чимало публікацій, присвячених політичній, громадській, науковій, педагогічній діяльності М. Грушевського, його приватному життю, взаєминам з ученими, громадськими діячами тощо. Один з аспектів, що залишився поза увагою дослідників, – відносини вченого з молоддю. Цю проблему епізодично висвітлено лише у працях, присвячених педагогічній і науковій діяльності М. Грушевського¹.

Мета статті – схарактеризувати взаємовідносини М. Грушевського з українською молоддю на рубежі ХІХ–ХХ ст. Зокрема, акцентувати увагу на баченні вченим ролі студентства у процесах українського національного відродження й державотворення, а також на політичній, науковій, моральній і матеріальній підтримці обдарованої молоді.

М. Грушевський – у край неординарна особистість у галицькому національно-культурному житті кінця ХІХ – початку ХХ ст. Сприйняття його тогочасним суспільством також було доволі контраверсійним: від глибокої поваги, визнання, навіть захоплення як ученим до критики, звинувачень у зверхності, амбітності й егоцентризмі. Неоднозначність і навіть унікальність цієї постаті в українській історії промовисто ілюструють слова Ярослава Дашкевича: «Людина дуже амбітна і переконана у своїй власній великій творчій силі – в чому він не помилявся. Амбітна в кращому – і амбіційна в гіршому розуміннях. ... А велика творча сила – це в першу чергу, колосальна працездатність та відданість науці. ... Далі – авторитетність – та авторитарність. Безсумнівна висока авторитетність в питаннях історії України та суміжних країн, авторитетність широко визнана в тогочасній Європі – та в сучасній історичній науці. Авторитарність – у ставленні до учнів, формальних та справжніх, тому підбір як співробітників не лише талановитих творчих (в цій ділянці він розумівся на людях), але й послушних. ... Принциповість і впертість, але й конфліктність та злопам'ятність в наукових та науково-організаційних справах. Велетенський і радше нетиповий для розміряних українців науково-організаційний талант, розуміння значення підготовки молодих українських істориків»².

Така складність і винятковість М. Грушевського як особистості аж ніяк не впливає на оцінку його вкладу в українське національно-культурне відродження у Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Завдяки професорові резонансним

¹ Кондратюк К. Педагогічна діяльність М. Грушевського у Львівському університеті. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.)*. Львів: Світ, 1995. С. 68–70; Педич В. Роль історичного семінару М. Грушевського у формуванні львівської історичної школи. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.)*. Львів: Світ, 1995. С. 49–51; Тельвак В., Педич В. Персональний склад Львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект. *Проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 36. С. 18–35.

² Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість. *Грушевський М. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932) / упоряд., арх. передм. Г. Сварник; вступ. стаття Я. Дашкевич*. Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. С. VII.

питанням галицького життя стала проблема національної освіти, особливо заснування українського університету, почала активно розвиватися українська наука. А це вплинуло на процеси національної ідентифікації українського населення краю.

Взаємини М. Грушевського з українським студентством становлять окрему сторінку його біографії. Вчений усвідомлював виняткову роль і місію молоді в українських націє- і державотворчих процесах, а тому всіляко намагався сприяти її становленню й розвитку. Він був переконаний, що саме молодь – це носій потенціалу народу і від її характеру й добробуту залежить майбутнє українства. Своє завдання та завдання громадськості вбачав у тому, щоби створити умови для «самовідродження» молоді, позбавлення її готових шаблонів і стереотипів мислення та діяльності, формування у неї таких якостей, як ініціативність, самостійність, креативність, відповідальність. І на цьому неодноразово наголошував у суспільно-політичній публіцистиці: «Наша молодіж повинна знайти себе. Повинна в собі, в своїм внутрі вишукати сили і опорні точки для своєї організації – не формальної тільки організації в товариства, комісії і секції, а перетворенням в живу, органічну діяльну силу, котрою вона перестала бути, а котрою повинна бути всюди – чи то в партійних кругах, до котрих потягне її созвучність провідних політичних ідей, чи то в сфері міжпартійній і безпартійній, де знаходиться багато такого, що об'єднує всю молодіж, одушевлену громадськими і культурними поступовими інтересами, незалежно від ріжниць у поглядах, тому що вона молодіж, тому що містить в собі і повинна містити в собі се могутнє джерело оновлення всього, куди вона входить»³. Однак його думки мали не лише теоретичний вимір, адже вчений щоденною кропіткою працював намагаючись втілювати їх на практиці.

Потрапивши в нове для себе доволі специфічне галицьке середовище, М. Грушевський наштовхнувся на певну байдужість суспільства до проблем молоді. У публікаціях він неодноразово піднімав тему міжпоколінневих взаємин галицьких українців. Наголошував, що завдання громади не в тому, щоби ставити перед студентством нові виклики і вимоги, керувати ним, чекати від нього «слухняності», а одночасно – цілковитої «жертвності». Суспільство повинно створити належні умови для становлення молоді, дбати про її добробут чи принаймні гідне існування. А разом із тим – позбавити опіки й тотального контролю, дати можливість здійснювати вибір самостійно, помилятися і виправляти помилки, здобувати неоціненний для майбутнього досвід. Тільки дієва, активна, національно свідомою молодь стане основою формування української еліти, що самовіддано працюватиме на благо рідного народу.

Своє сприйняття студентства та бачення його ролі в суспільстві М. Грушевський виклав у статті «Батьки і діти». Він писав: «Молодіж завсіди молодіж. Коли вона сильна, жива, енергійна, криє в собі задатки будучої плідної й творчої діяльності – вона мусить до певної міри виколіюватися з старих протертих, проїжджених доріг. Від осібняків занадто зрівноважених, занадто розважних в 20–25 літ, таких, що вже тоді проглянули в корінь життєвої премудрості, розраховали, чого вони можуть для себе сподіватися і, відложивши всякі ілюзії й ідеології, приложилися

³ Грушевський М. Перед осінніми зборами академічної молодіж. *Грушевський М. Твори: у 50-ти т.* / ред. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Вид-во «Світ», 2005. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». С. 173.

всю душею і “помышлением” до реального, – від них великої потіхи нашому громадському життю чи культурному, чи політичному не ждати. Елемент ірраціонального, того, що формулюється словами *contra spem spero* [без надії сподіваюсь] мусить бути в молодечім житті, щоб від сеї молодечі можна було в будучності, коли відпаде зайве і скрайне, як лушпинка від дозрілого зерна, можна було сподіватися доброго, здорового урожаю»⁴.

Активні взаємовідносини вченого з українським студентством розпочалися одразу ж після прибуття до Львова у 1894 р. Потрібно нагадати, що завдяки політиці українсько-польського порозуміння (т. зв. «нової ери» 1890–1894 рр.) українці одержали можливість створити на філософському факультеті кафедру всесвітньої історії з особливим оглядом на Східну Європу, в якій вбачали кафедру історії України і найчастіше так її неофіційно й називали⁵. У 1894 р. в результаті політичних домовленостей уряд затвердив кандидатуру М. Грушевського на посаду професора цієї кафедри.

У Галичині перед молодим вченим із Наддніпрянщини відкривався великий горизонт роботи. Окрилений ще юнацьким ентузіазмом*, М. Грушевський мав великі плани і надії, які негайно почав реалізовувати. Як згадував сам учений, прибувши до Львова: «Я кинувся в сю роботу з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і трудного положення, яке чекало мене в Галичині»⁶.

На той час у системі вищої освіти краю склалася доволі несприятлива ситуація для українського населення. Навчатися рідною мовою українці могли лише у Львівському університеті. З кінця 1870-х років цей навчальний заклад перетворився на один із форпостів польської культури у краї (див. табл. 1). Понад половину всіх українських студентів університету студіювали дисципліни на теологічному факультеті. Попри це вони постійно відчували дискримінацію у здобутті освіти рідною мовою. Як правило, останньою на факультеті упродовж 80-х років XIX ст. читали лише 2 курси, протягом наступного 20-ліття – 3–4 і тільки для студентів 4-го року навчання. Таку ж кількість предметів вивчали українською мовою студенти юридичного факультету. Для порівняння: польською у 1880-х роках читали близько 25 курсів, напередодні Першої світової війни – понад 40⁷. Дещо сприятливіша ситуація склалася на філософському факультеті. На медичному з моменту його створення у 1894 р. навчання проводилося винятково по-польськи (див. табл. 2). Польськими були й усі інші вищі заклади освіти в Галичині.

⁴ Грушевський М. Батьки і діти. *Грушевський М. Твори: у 50-ти т. / ред. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.* Львів: Вид-во «Світ», 2005. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». С. 221.

⁵ Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету. *Український історик* (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен). 1986. № 3–4. С. 85–86, 89; Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 26 (Львівський університет). Оп. 5. Спр. 510 (Особова справа Михайла Грушевського, 1894–1914). Арк. 1.

* М. Грушевському на момент приїзду до Львова виповнилося лише 28 років.

⁶ Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. С. 13.

⁷ С. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład i program wykładów w zimowym półroczu 1885/6. Lwów, 1885. S. 25; С. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1909/1910. Lwów, 1909. S. 5–6.

Таблиця 1

**Кількість предметів у Львівському університеті
за мовами викладання⁸**

Роки	Кількість предметів за мовами викладання			
	українська	польська	німецька	латинська
1880	8	76	8	13
1890	9	94	3	12
1900	17	167	3	15
1910	13	222	5	16
1914	24	236	4	17

Таблиця 2

**Кількість предметів, які викладали у Львівському університеті
українською і польською мовами⁹**

Роки	Кількість предметів за мовою викладання по факультетах								Усього	
	теологічний		юридичний		філософський		медичний			
	укр.	пол.	укр.	пол.	укр.	пол.	укр.	пол.	укр.	пол.
1880	2	2	3	23	3	51	–	–	8	76
1890	3	3	3	31	3	60	–	–	9	94
1900	4	4	3	38	10	80	–	45	17	167
1910	4	8	3	31	6	111	–	72	13	222
1914	4	11	4	33	16	125	–	67	24	236

Не кращою була ситуація і з чисельністю українських викладачів у Львівському університеті. Польське керівництво навчального закладу не надто схвалювало допуск до роботи професорів-українців, а інколи гальмувало цей процес. Тому кількість українських викладачів була вкрай низькою (таблиця 3).

Таблиця 3

**Кількість викладачів українців у Львівському університеті
(1880–1914)¹⁰**

Навчальний рік	Загальна кількість викладачів	Викладачі-українці	Частка викладачів-українців, %
1880/1881	56	10	16,07
1890/1891	63	12	19,04
1900/1901	147	13	8,84
1910/1911	219	14	6,39
1913/1914	222	16	7,21

⁸ Мисак Н. Реалізація освітніх потреб національних меншин та народів Австро-Угорської імперії у вищій школі (на прикладі Галичини): юридична та практична складові. *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)*: монографія / відп. ред. І. Соляр; упоряд. М. Романюк. Львів, 2018. Кн. 1. С. 81.

⁹ Там само. С. 88.

¹⁰ Мисак Н. Реалізація освітніх потреб... С. 90.

Як щирий поборник української мови, М. Грушевський прагнув якомсь змінити цю ситуацію і розширити можливості студентів навчатися рідною мовою. Головною сферою, у якій професор міг реалізувати свої ідеї, була освіта. М. Грушевський усвідомлював значення інтелектуально розвинутого, дієвого студентства для української справи, а тому завжди намагався йому сприяти. У його стосунках із молоддю не було зверхності – лише глибока симпатія, повага, демократизм. Професор вважав, що відкрита модель спілкування сприяє формуванню довірливих взаємовідносин між вчителем і учнем, позитивного емоційного клімату на заняттях, а це – своєрідне заохочення до навчання та розумової праці¹¹.

Упродовж усього «львівського періоду» педагогічна діяльність М. Грушевського була різноплановою і доволі насиченою. Він читав такі оригінальні лекційні курси, як: «Великий Новгород, історія, устрій і побут його до к. XV в.», «Історіографія руська, період давній (загальний огляд і розбір критичний важніших джерел)», «Великий рух народів», «Старинна історія Східної Європи», «Історія унії Литви і Польщі», «Галицько-Волинська держава в XIII–XIV в.», «Історія Великого князівства Литовського до пол. XV в.», «Хмельниччина», «Україна в XVII–XVIII ст.» тощо¹². Втім, лекції М. Грушевського не були особливо цікавими. Як згадував І. Крип'якевич: «... він читав частини своєї “Історії України”, яку поступнево, том за томом, підготовляв до публікації. Він давав багато фактів, серед яких загублювались узагальнення. Він не любив синтезу – раз висловився навіть: “ми збираємо матеріали, а інші будуть робити висновки”»¹³. Також учні М. Грушевського вказували на сухість, строгість його викладу, монотонність, відсутність пафосу, бодай якогось драматизму, занадто швидкий темп мовлення, через що майже неможливо було за ним конспектувати матеріал¹⁴. Необхідно зауважити, що сам професор не дуже любив викладацьку роботу. Значно більше його приваблювала наукова праця. Але педагогічну складову своєї діяльності він сприймав як необхідну даність*, як «не цілком приємний обов'язок»¹⁵.

¹¹ Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 28.

¹² С. к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1901/1902. Lwów, 1901. S. 48; Ibid. w półroczu zimowym 1906/1907. Lwów, 1906. S. 57; С.к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w letnim półroczu 1897/8. Lwów, 1898. S. 43; Ibid. w letnim półroczu 1894/5. Lwów, 1895. S. 32; Ibid. w letnim półroczu 1896/7. Lwów, 1897. S. 40; Ibid. w zimowym półroczu 1899/900. Lwów, 1899. S. 48; Ibid. w półroczu zimowym 1902/1903. Lwów, 1902. S. 48; С.к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1912/1913. Lwów, 1912. S. 14.

¹³ Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича (1904–1911). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2010. Вип. 15. С. 478.

¹⁴ Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі за український університет. Мюнхен; Нью-Йорк, 1968. С. 11; Тельвак В. Львівський університет у становленні історичної школи Михайла Грушевського. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Вип. 10. С. 48.

* Лекції, як правило, дуже втомлювали М. Грушевського. Доволі часто під час або після занять його мучили головні болі. У щоденнику за 1904–1905 рр. професор критично аналізував свої лекції і лише кілька оцінив на «відмінно» (Детальніше див.: Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. С. 335–337).

¹⁵ Гирич І. Михайло Грушевський... С. 335.

Незважаючи на це, під час його занять аудиторію заповнювали студенти, що одержали змогу вивчати історію свого народу рідною мовою. На виклади до М. Грушевського «записалося все, що причислялося до українства на університеті»: слухачі не лише філософського, а й юридичного та богословського факультетів¹⁶. Лекції професора були насичені новим матеріалом, а крім того, детальним оглядом джерельної бази. Слушно схарактеризував його педагогічну діяльність К. Кондратюк: «Під час читання лекційного курсу М. Грушевський активно використовував проблемний метод при висвітленні української історії. У його лекціях студенти знаходили не лише систематичний виклад історичних подій, а розкриття основних, з погляду автора теоретичних узагальнень, які характеризують історичний процес. Такий методичний прийом активніше розбуджував думки слухачів і сприяв їх самостійному мисленню. Крім того, Грушевський акцентував увагу не лише на історії держави, а головне на історії українського народу»¹⁷. З кожним роком професор оновлював лекції історичними фактами, віднайденими в архівах, бібліотеках і приватних збірках не лише Галичини, а й Російської імперії. Саме туди майже щороку М. Грушевський здійснював наукові відрядження, схвалені та фінансовані Міністерством віросповідань і освіти¹⁸.

З 1896/1897 н. р. професор також проводив в університеті практичні заняття, т. зв. «Історичні вправи»*, під час яких намагався сформувати у студентів дослідницькі вміння, виробити в них науково-критичний погляд на історичний процес¹⁹. Там його учні опрацьовували історичні джерела, аналізували історіографію певної проблеми, брали активну участь в обговоренні питань і, зрештою, писали невеликі за обсягом самостійні історичні дослідження. На заняття записувалися студенти філософського та юридичного факультетів. Про можливість відвідування «Історичних вправ» майбутніми теологами

¹⁶ Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі ... С. 11.

¹⁷ Кондратюк К. Педагогічна діяльність... С. 70.

¹⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 5. Спр. 510. Арк. 58, 79, 83–83зв., 95.

* Варто зауважити, що справа з організацією «Історичних вправ» була дуже кропіткою. Оскільки кафедра, яку очолював М. Грушевський, за статусом в університеті була додатковою, то відповідно жодних семінарських занять на ній не було передбачено. Молодий професор усвідомлював необхідність практичних занять для повноцінного навчального курсу, для набуття відповідних вмінь студентів роботи з джерелами. Разом із тим він розумів, що отримати дозвіл ради професорів філософського факультету на повноцінний науковий семінар – це утопія. Адже самостійний науковий семінар означав значні видатки (на приміщення, утримання бібліотеки, оплату праці керівника і премії для кращих студентів). Тому 1895 р. після консультацій та порад із деканом А. Каліною, професором Т. Войцеховським і послом австрійського парламенту О. Барвінським М. Грушевський вирішив переформатувати своє навчальне навантаження і так одержати години на семінар (замість 4 лекційних годин на тиждень він пропонував запровадити 3 години лекцій і годину – на практичне заняття). Це рішення підтримала й рада професорів філософського факультету. Оскільки це не був самостійний науковий семінар, то заняття одержали назву «Історичні вправи». Згодом М. Грушевський звертався до адміністрації факультету й Міністерства віросповідань і освіти з проханням про перетворення «Історичних вправ» на повноцінний семінар, але схвальної відповіді так і не отримав (Детальніше див.: Тельбак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Вид-во «Світ», 2016. С. 58–61).

¹⁹ С. к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1896/7. Lwów, 1896. S. 34.

М. Грушевський дбав особисто*. Іноді на семінарах були присутні особи взагалі не пов'язані з університетом²⁰. Про достовірну чисельність слухачів «Історичних вправ» говорити доволі складно, адже їх обліку ніхто не проводив. Наприклад, І. Крип'якевич стверджував, що заняття відвідували «20–30 студентів-українців, з різних курсів...»²¹. Віталій Тельвак і Василь Педич у дослідженні наводять дещо інші цифри – 15–20 осіб²². «Історичні вправи» користувалися великою популярністю серед молоді. Саме під час цих занять якнайкраще виявився педагогічний та організаторський хист М. Грушевського. Самому професорові практичні заняття, порівняно з лекціями, були більше до душі. Зникала звична монотонність у мовленні, у настрої з'являлися піднесення і динамічність. Такі зміни Любомир Винар пов'язував із тим, що на «Історичних вправах» професорові доводилося працювати з майбутніми фахівцями вузької спеціалізації, що виявляли значний інтерес до історичної науки²³. На цих заняттях М. Грушевський міг поділитися з учнями всіма азами наукової роботи, порадити, як краще писати дослідження, вказати на помилки, навіть гостро скритикувати, скерувати в необхідне русло²⁴. Як слушно зауважив В. Педич: «... у цих історичних семінарах кристалізувався науково-критичний світогляд молодих істориків, удосконалювалася методика їх дослідницької праці»²⁵. Про ефективність таких занять для формування кваліфікованих фахівців свідчить той факт, що «Історичні вправи» поступово перетворилися на ядро, з якого згодом постала історична школа М. Грушевського.

Професор у підготовці молодих спеціалістів завжди дотримувався трьох основних принципів: зацікавити студентів історичною наукою, показавши її престижність щодо інших дисциплін у процесі вивчення розвитку суспільства; бути вимогливим до учнів; ставити перед ними щораз складніші завдання і водночас спонукати до наполегливої самостійної, але контрольованої роботи²⁶. Хоча в той же час приязно й по-товариськи ставився до молоді. У його стосунках зі студентством не було зверхності – лише безпосередність, глибока симпатія та повага. Ось як згадував професора І. Крип'якевич: «Низького зросту, з бородою, в окулярах. Він був тоді привітною людиною, з деяким скептичним гумором, прихильний до молоді. Студентам говорив “пане товаришу” і студенти звали його (поза очі) “пан товариш”»²⁷. У роботі М. Грушевський поділяв принципи гуманізму й демократичності, вважав, що завдання педагога – бути керівником і радником студента в його непевних спробах на науковій ниві. Завдяки щирості, неприхованій емоційності, доступності у спілкуванні, рівності, відсутності будь-якого натяку на зверхність професор доволі швидко згуртував навколо себе талановиту молодь. Спершу

* Для запису на курси, що читалися на інших факультетах Львівського університету, студенти-теологи повинні були отримати спеціальний дозвіл. М. Грушевський особисто протягом трьох років домагався такого (Див.: Тельвак В. Львівський університет. С. 48).

²⁰ Тельвак В., Педич В. Персональний склад... С. 20.

²¹ Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича... С. 478.

²² Тельвак В., Педич В. Персональний склад... С. 20.

²³ Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі... С. 11.

²⁴ Гирич І. Михайло Грушевський... С. 335–336.

²⁵ Педич В. Роль історичного семінару М. Грушевського... С. 50.

²⁶ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів). *Український історик*. 1991. Т. 28. Чис. 1–2(108–109). С. 25–26.

²⁷ Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича... С. 478.

студенти, призвичаєні в міжособистісних стосунках до галицького консерватизму, таку відкритість сприймали дещо насторожено, але з часом і самі ставали більш відкритими, брали активну участь в обговоренні на заняттях наукових проблем, вчилися аргументувати й відстоювати свою позицію в публічних дискусіях²⁸. Вдало схарактеризував педагогічні вміння свого наставника І. Крип'якевич: «Грушевський як учитель був дуже ввічливий і приступний. ... Він мав таку вдачу, що не раз одним жартівливим слівцем умів підігнати до праці, а загонистих умів усе стримати легеньким насміхом»²⁹. Утім, необхідно зауважити, що попри виваженість професор все ж був людиною настрою. Це іноді могли відчувати на собі його учні. Наприклад, Михайло Грушевський занотував у щоденнику, як у березні 1905 р., роздратований після чергового непорозуміння з деканом філософського факультету Казимиром Твардовським, на «Історичних вправах» несправедливо скритикував реферат Івана Крип'якевича³⁰.

Крім університетських студій, професор практикував приватні заняття, т. зв. «privatissima», під час яких надавав найдібнішим студентам консультації, за-слуговував реферати, невеличкі повідомлення і ґрунтовніші праці, оцінював їх, а найкращі згодом публікував на сторінках періодичних видань НТШ³¹.

Двері його дому завжди були відчинені для студентів, яким дозволяв користуватися своєю бібліотекою. І взагалі, попри перевантаженість роботою професор радо з ними спілкувався³². Студенти були частими гістьми в домі М. Грушевського: заходили на консультації, поради, просто поділитися новинами. Подекуди такі розмови переростали в цікаві й корисні для молоді дискусії³³. Іноді стосунки з учнями були приватними: М. Грушевський запрошував їх до себе на свята чи просто на обід або вечерю. Наприклад, у щоденнику вченого за 1910 р. знаходимо згадку про те, що в нього обідав Іван Джиджора³⁴. Часто студенти заходили в помешкання професора, щоб повідомити новини громадського чи політичного життя³⁵. Такі візити, під час яких велися дуже цікаві й пізнавальні для молоді дискусії, з особливим піднесенням згадував І. Крип'якевич³⁶.

Іноді учні М. Грушевського відпочивали разом з учителем. Відомо, що влітку 1909 р. у його помешканні в с. Криворівня гостювали Микола Залізняк та В. Козловський [повне ім'я не встановлене – *Н. М.*]³⁷.

²⁸ Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 28.

²⁹ Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність. Львів, 1935. С. 21–22.

³⁰ Гирич І. Михайло Грушевський... С. 337–338.

³¹ Korduba M. Michał Hruszewskyj jako uczony. *Przegląd Historyczny*. 1935. Serja 2. T. 12. S. 404.

³² Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя... С. 22.

³³ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами...). С. 25–26.

³⁴ Гирич І., Тодійчук О. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 108–109.

³⁵ Там само. С. 115.

³⁶ Крип'якевич Р. І. Іван Крип'якевич і Михайло Грушевський. *Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-теоретичної конференції присвяченої 105-річчю з дня народження визначного історика України, академіка Івана Крип'якевича*. Івано-Франківськ, 1991. С. 11.

³⁷ Панькова С. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні. *Український археографічний щорічник*. 2007. Вип. 12. С. 830.

М. Грушевський ніколи не гордував товариством молоді, намагався бути її ширим порадиником, допомагав у професійних починаннях. Про це свідчить досить цікавий факт з історії взаємин професора й І. Крип'якевича. Останній, ще будучи гімназистом, обрав фах історика. Але вирішив із цього приводу проконсультуватися з М. Грушевським. У травні 1903 р. він написав професорові листа, «щоб порадити ся, як вчити ся історії і археології і приготувити ся до університету»³⁸. Невдовзі І. Крип'якевич не просто отримав відповідь. Вчений щиро зацікавився допитливим юнаком, радив, яку краще літературу простудіювати, вирішив із ним познайомитись ближче і навіть запросив на розмову: «... без церемонії зголосіть ся до мене чи в Тов[ариство] ім. Шевченка, чи дома, а я радо послужу»³⁹. Таке щире ставлення породжувало в молоді повагу й симпатію до вченого.

Професор привчав студентів працювати в архівах із першоджерелами і накопичувати новий матеріал для дослідження. Свого часу І. Крип'якевич пригадував, як уже на першому курсі працював в архіві Львова: спершу збирав якісь дані для М. Грушевського, а згодом – матеріал для власного дослідження «Львівська Русь в першій половині XVI ст.», яке згодом виголосив на семінарі⁴⁰. Професор неодноразово допомагав студентам отримати дозвіл для роботи в різних архівах Російської імперії, Австро-Угорщини й інших країн Європи, знаходив фінансову підтримку для таких подорожей⁴¹.

Втім найціннішим було те, що М. Грушевський заохочував молодь займатися науковими дослідженнями й публікувати їх результати. Чимало студентів професора ще під час навчання в університеті друкували свої праці нарівні з іменитими вченими. Та й працювали на науковій ниві доволі плідно. Наприклад, І. Крип'якевич у 1905 р. як студент 2-го курсу філософського факультету опублікував 12 наукових статей і рецензій⁴². У наступні, 1906 та 1907, роки світ побачили ще 24 праці молодого дослідника (по 12 за рік)⁴³. Як редактор «Записок НТШ», М. Грушевський спонукав своїх учнів публікувати спершу рецензії та хроніки, а згодом і статті на сторінках часопису. Роботи студентів склали значну частину текстів цього серійного видання. Як зауважив І. Крип'якевич, «мабуть, половина статей і рецензій вийшла з семінару Грушевського»⁴⁴. Професор розумів, що самостійні проби пера необхідні для формування критичного мислення, вироблення навиків написання наукових праць, врешті-решт підвищення самооцінки, а відтак і становлення майбутнього науковця-дослідника. І саме в цій царині виявилася педагогічна майстерність М. Грушевського. Він дуже вдало вмів побороти в молоді

³⁸ Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича... С. 449.

³⁹ Заболотна І. Початок співпраці І. П. Крип'якевича з М. С. Грушевським. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2004. Вип. 8/9, т. 11/12. С. 631–632.

⁴⁰ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. праць / відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 89, 99.

⁴¹ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932) / упоряд. Г. Сварник. Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. С. 7.

⁴² Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич... С. 25.

⁴³ Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць / відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 20–21.

⁴⁴ Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича... С. 479.

почуття невпевненості, відродити віру у власні сили, вислухати, порадити, виправити перші помилки. Чи не найскравіше розкрив у спогадах ці якості Михайла Грушевського його учень Мирон Кордуба: «Нас, своїх студентів, професор зягував до рецензійного відділу. Зразу се нам видалося дивним, бо не почували за собою відповідного підготовлення, щоб обговорювати або й критикувати твори учених спеціалістів. Але Грушевський вмів швидко розігнати сумніви й недостачу довір'я в сили. Роздав кожному по книжці із тих, які треба було обговорити, й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз питував про вислід порівняння, вражіння, яке нова книжка зробила, і т. ін. Вислухавши терпеливо устного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звернути більшу увагу на ту або іншу точку зору й кінчив “А тепер, товаришу, попробуйте все те написати”»⁴⁵. Так на сторінках видань НТШ з'являлися перші студентські роботи, а молодь формувала дослідницькі вміння й набувала навиків наукової праці.

Як професор університету, впливова й поважна в наукових колах особа, М. Грушевський науково, фінансово і навіть силою свого авторитету сприяв талановитій молоді. Наприклад, у листопаді 1903 р. він звернувся до Кирила Студинського з проханням підтримати студента 2-го курсу Г. Головка [повне ім'я не встановлене – *Н. М.*] «як пильного і солідного слухача», подання якого про підвищення стипендії мали розглядати на філософському факультеті. Самого М. Грушевського на той час не було у Львові⁴⁶.

Опікувався вчений і кар'єрою своїх учнів. Лише завдяки його зусиллям Степанові Томашівському в 1911 р. вдалося вдруге подати документи на габілітацію* й успішно подолати всі три етапи цього процесу⁴⁷. Підтримував М. Грушевський наукові починання І. Джиджори, заохочуючи його до складання іспиту на ступінь доктора наук. Зокрема, у лютому 1912 р. у листі до учня професор писав: «... не дайте <протягатися> справі докторату»⁴⁸. Епістолярна спадщина достеменно не відображає підтримки, яку надавав учений у цій справі молодому історикові. Але І. Джиджора цінував допомогу М. Грушевського. Про це свідчить те, що відразу ж після складення докторського іспиту він відверто написав у листі до вчителя: «... я нарешті покінчив з докторатом. Се историческое событие скоїлося сьогодні (в середу) між 8–9 год. рано. Пішло добре. Я одначе, признатися, особливої приємности не відчув, хиба остільки, що нарешті ся скучна історія скінчилася. Надто вже “по-штубацки” виглядав сей останній екзамен, і він, як такий, не стоїть ніякій пропорції до вложеної праці. Та тільки се П. Професорови

⁴⁵ Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі... С. 13–14.

⁴⁶ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського... С. 4.

* У 1909 р. академічний сенат університету не дозволив габілітуватися на посаду приват-доцента австрійської історії С. Томашівському, мотивуючи це загостренням політичних обставин у краї.

⁴⁷ Борзняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським. *Михайло Грушевський і українська історична наука: матеріали конференцій* / ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич. Львів, 1999. С. 188–190.

⁴⁸ Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич; упоряд. С. Панькова, В. Пришляк. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, ВД «Простір», 2008. Т. IV: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. С. 241.

говорю, дякуючи ще раз за ласку і інтерес, з якими П. Професор відносилися до моєї докторантської історії»⁴⁹.

Крім педагогічної роботи протягом навчального року, М. Грушевський намагався не втрачати контактів з учнями і під час канікул. Тому влітку 1904 р. за сприяння НТШ заснував у Львові українські академічні вакаційні курси й викладав на них історію України⁵⁰. На цих курсах українська молодь мала можливість познайомитись і поспілкуватись з українськими вченими не лише з Галичини, а й Наддніпрянщини. Так, на курсах викладали: Іван Франко (літературу), Федір Вовк (археологію), Іван Раковський (антропологію), Микола Ганкевич (історію революційних рухів у Західній Європі), Степан Рудницький (географію України) тощо⁵¹.

М. Грушевський щиро переймався й фінансовими проблемами українського студентства, неодноразово наголошуючи на цьому в публіцистичних статтях. Професор усвідомлював, що байдужість громади до матеріальної скрути молоді може кардинально вплинути на подальшу долю не лише майбутньої еліти, а й українського народу загалом. Акцентуючи на цьому питанні, М. Грушевський наголошував, що «журба під час академічних студій не раз вичерпувала останні сили студента. Ця недбалість наша тяжко мстила суспільству, яке замість свіжих, енергійних діячів отримувало закатарованих зомлілих недобитків»⁵².

Спілкуючись із молоддю, професор знав про її матеріально-побутові проблеми й намагався вирішити їх. Він розумів, що фінансова скрута, з якою стикалася більшість молодих українців, не дозволяла вповні розкрити науковий та освітній потенціал. Зокрема, з цього приводу М. Грушевський писав: «Число академіків світських факультетів, що мусять дбати про свій прожиток, зростає. Тим часом загострення національної боротьби відбивається на заробітках: коли зголошується студент по лекції, його питають уже про народність і довідавшись, що то русин, відсилають ні з чим. Те ж саме, чую, робиться і з іншими заробітками. Особливо студенти філософії, яких число сильно збільшило ся в останніх роках, дуже терплять від браку заробітків, бо не можуть пересиджувати поза Львовом, ані йти на діурни, що не дають можливості ходити на виклади. Запомогові фонди* академічної громади** вичерпалися за часи сецесії, і коли крайцари, привезені з вакацій або заощаджені гіркою працею в гімназії, вже проїджені, починається голодування – “обідають що другий або що третій день, а вечеряють ще рідше”. Се оповідають студенти спокійно, навіть не без гумору, але з сим не можна жартувати, пам’ятаючи,

⁴⁹ Листування Михайла Грушевського... С. 247.

⁵⁰ Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1912. Т. 2 (1898/9–1909/10). S. 496.

⁵¹ Заболотна І. Спогади Івана Крип’якевича... С. 483.

⁵² Грушевський М. Що зробити з «академічним фондом»? *Літературно-науковий вісник*. 1902. Т. XX, кн. X. С. 52.

* Запомоговий фонд – у складі студентського товариства «Академічна громада» існував спеціальний фонд для матеріальної підтримки молоді. Члени товариства могли отримати безвідсоткові позики, які зобов’язувалися повернути після закінчення навчання. Однак через бідність молоді доволі часто повернення коштів тривало роками й супроводжувалося судовою тяганиною.

**«Академічна громада» (1896–1921) – українське студентське товариство народовецького спрямування у Львові засноване внаслідок злиття «Ватри» й «Академічного братства». З початку створення розгорнуло активну громадсько-політичну діяльність. У 1900 р. воно об’єднавало у своїх лавах 250 осіб, що становило 68 % всієї української університетської молоді.

як часто тратять у такій біді люди й здоров'я й енергію і всякі ідеальні змагання на віки»⁵³.

Наука й освіта – дві сфери, якими, зазвичай, студентам доводилося «жертвувати» в пошуках фінансової стабільності. Аби запобігти цьому, М. Грушевський залучав усі доступні йому засоби й ресурси, намагаючись не відкинути жодного прохання про допомогу. Нерідко навіть позичав власні кошти. Щоби стимулювати інтерес до наукової праці, професор залучав своїх студентів до роботи у «Записках НТШ» за доволі високу платню⁵⁴. Як голова НТШ, він міг посприяти в отриманні фінансової допомоги від товариства*. Однак при цьому ставив неодмінну умову – відпрацювати кошти в редакції чи канцелярії НТШ⁵⁵. Аби молодь не розтринькувала надані їй гроші, М. Грушевський контролював їх використання. Коли до професора доходили чутки про легковажність студентів, він реагував негайно і прямолінійно, вимагаючи пояснень про використання коштів⁵⁶. У 1900 р. за ініціатииви професора у НТШ засновано Запомоговий фонд під зарядом М. Грушевського. Акумуляовані в ньому кошти призначались для допомоги студентам, що займалися науковими дослідженнями під його керівництвом. Фонд поповнювали товариство й особисто професор. Зокрема, при заснуванні М. Грушевський передав на його рахунки 216 крон** (гроші, зароблені коректурою). Професор також був розпорядником фонду⁵⁷.

Щоб покращити матеріально-побутові умови української молоді, науковець у 1902 р. виступив ініціатором будівництва студентського гуртожитку – Академічного дому у Львові. Він організував академічний фонд*** для збору коштів на

⁵³ Грушевський М. В справі «Академічного дому». *Грушевський М. Твори: у 50-ти т. / ред. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.* Львів: Вид-во «Світ», 2002. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». С. 177.

⁵⁴ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)... С. 99.

* Для матеріальної підтримки молодих науковців-українознавців у НТШ було засновано низку стипендіальних фондів (академічний резервний, запомоговий ім. А. Бончевського, стипендіальний ім. Ол. Огоновського; стипендіальний ім. О. Кониського; стипендіальний ім. Я. Головацького, стипендіальний ім. І. Франка, стипендіальний ім. М. Грушевського тощо). Щороку з них надавали кілька стипендій для навчання найдібнішої молоді у вищих навчальних закладах Львова і за кордоном (див.: Савенко В. Діяльність НШТ в українознавчій сфері (кінець XIX – початок XX ст.). *Україна – Європа – Світ: міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2010. Вип. 5, ч. 1. С. 111).

⁵⁵ Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа... С. 30.

⁵⁶ Там само. С. 30–31.

**Крона (корона) – грошова одиниця Австро-Угорської імперії (1892–1918), замінила в обігу гульден (флорин), за яким утвердилася напівофіційна назва «золотий ринський».

⁵⁷ Хроніка Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1900. Ч. 1. С. 102.

***Основою фонду були гроші, зібрані українською громадою Галичини для будівництва української вищої школи й підтримки молоді, що взяли участь у сесії з Львівського університету 1901 р. Наступного, 1902, року кошти, що залишилися, М. Грушевський запропонував використати як стартовий капітал для будівництва комфортабельного гуртожитку для української молоді. Свої думки з цього приводу професор обгрунтував на сторінках Літературно-наукового вісника. М. Грушевський пропонував спорудити будинок, у якому могли б одночасно проживати 80 осіб. Утім був щиро переконаним, що надання помешкання в гуртожитку повинно відбуватися лише на платній основі: «Організацію академічного дому представляю собі на принципі: все як найдешевше, нічого за дармо. Minimum своєї екзистенції молодик мусить оплатити, заробити, чи зараз, чи – в крайности – пізніше його оплатити. Сей minimum повинен бути дуже невеликий. Мешканне в покої, призначенім на чотирьох студентів,

ці цілі, особисто листувався з наддніпрянською інтелігенцією, що прагнула допомогти фінансово. Найбільший вклад у реалізацію ідеї зробив Євген Чикаленко. Він радо відгукнувся на заклик М. Грушевського підтримати справу допомоги українській молоді. Упродовж двох років він кілька разів надсилав значні суми особисто й залучав до меценатства наддніпрянських інтелектуалів⁵⁸. Саме завдяки М. Грушевському за 2 роки, у 1904 р., вдалося зібрати понад 70 тис. крон⁵⁹. Професор опікувався й питаннями купівлі землі та будівництва, пошуком додаткових коштів. Особисто наглядав за ходом робіт. А коли його не було в місті, покладав контроль за будівництвом на членів управи НТШ⁶⁰. Завдяки зусиллям М. Грушевського вже 1905 р. споруджено будівлю українського Академічного дому по вул. Супінського, 17 (тепер – вул. М. Коцюбинського, 21). Чимало відомих згодом діячів української літератури, науки, політики з Галичини й Наддніпрянщини, що здобували освіту у Львові, перейшли через цей гуртожиток, де могли отримати не лише нічліг та страву, але й добрі умови для навчання.

Співпраця М. Грушевського з молоддю відбувалася і на інституційному рівні – він підтримував студентські організації в різних аспектах їхньої діяльності. Неодноразово брав участь у заходах, влаштовуваних молодіжними товариствами. Зокрема, 8 березня 1898 р. професор разом з Іваном Франком та Олександром Колессою був на відчиті про українську еміграцію й українські поселення в Америці в товаристві «Академічна громада»⁶¹.

М. Грушевський позитивно ставився й до політичних ініціатив молоді, особливо до виявів самостійного політичного мислення. Іноді за це ставав об'єктом для кпинів галицької громадськості. Наприклад, у травні 1898 р. він разом з І. Франком взяв участь у ювілейному вечорі з нагоди 50-ліття скасування панщини в Галичині, яке організували студентські товариства «Академічна громада» й «Основа»*, що поділяли соціалістичні ідеї і за це зазнавали цькування з боку народовців. Після цього І. Франко та М. Грушевський (попри розбіжності в політичних поглядах) стали об'єктами гострої критики на сторінках галицької преси.

Вчений також підтримав починання молоді в боротьбі за відкриття українського університету у Львові, часто був її натхненником. Він вважав можливість здобувати освіту рідною мовою природним правом і невід'ємною умовою українського націєтворення. Цю думку М. Грушевський вперше обґрунтував у 1899 р. у статті «Листи з-над Полтви. Лист третій». Науковець навів історичні й правові

з опалом і сьвітлом може коштувати не дорожше 7 кор. місячно, вікт [харчування – М. Н.] – яких 15 корон. Не буде се роскішне, вигідне жите, але ми говоримо про незасібних, яких хотіли б охоронити від голоду й надмірної нужди» (Див.: Грушевський М. Що зробити з «Академічним фондом»? *Літературно-науковий вістник*. 1902. Т. XX, кн. X. С. 51–54).

⁵⁸ Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар; упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, ВД «Простір», 2010. Т. V: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка. С. 44–49.

⁵⁹ Грушевський М. «Академічний Дім». *Літературно-науковий вістник*. 1904. Т. XXXII, кн. XII. С. 177.

⁶⁰ Гирич І. Михайло Грушевський... С. 339–340.

⁶¹ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. Ф. 119 (Академічна громада). Спр. 3 (Кореспонденційна книга за 1898 р.). Арк. 34.

* «Основа» – товариство українських студентів Політехнічної школи у Львові. Виникло в березні 1898 р. Першим його головою став Володимир Дидинський.

підстави необхідності заснування української вищої школи в Галичині. Зрештою зауважив: «У Львові, столиці галицької Русі, центрі національного, культурного життя в теперішніх обставинах не лиш австрійської, а цілої України Русі, від Сяна до Кубані, в першій лінії мусить бути задоволена сея потреба українсько-руського народу. Львівський університет належитья Русинам!»⁶².

М. Грушевський не просто декларував права українців на національну вищу школу, він використовував усі доступні методи, щоб на практиці просувати цю ідею. По-перше, наголошуючи на утраквістичності Львівського університету, у спілкуванні з академічним сенатом*, деканом, на засіданнях ради професорів філософського факультету науковець послуговувався винятково українською мовою. Він був ініціатором низки задалегідь бойкотованих польськими професорами проєктів**, спрямованих на розширення можливостей українських студентів навчатися рідною мовою. У 1902 р. і 1907 р. за пропозицією вченого НТШ зверталось з меморандумами про необхідність заснування для українців національної вищої школи відповідно до австрійського уряду й міністра освіти і віросповідань. До речі, авторство обох документів належить М. Грушевському⁶³. Він активно підтримував молодь у її боротьбі за свої права: був присутнім на студентських вічах, висвітлював їх перебіг на сторінках часописів. Дослідник наукової спадщини М. Грушевського Л. Винар взагалі назвав професора «головним промотором заснування українського університету у Львові»⁶⁴.

Отже, взаємовідносини М. Грушевського з українською молоддю були тісними й різноплановими. Вчений усвідомлював виняткову роль студентства в націєтворчих починаннях українців, вважав запорукою їх успіху формування інтелектуальної еліти, основою якої мало стати саме студентство. Тому в діяльності пріоритет надавав науковій, моральній і матеріальній підтримці молоді, створенні належних умов для її інтелектуального та професійного становлення.

REFERENCES

1. Bortniak, N. (1999). Stepan Tomashivskiy: do vidnosyn iz Mykhailom Hrushevskym. *Mykhailo Hrushevskiy i ukrainska istorychna nauka. Materialy konferentsii*. Lviv [in Ukrainian].

⁶² Observator [Грушевський М.]. Листи з-над Полтви. Лист третій. *Літературно-науковий вістник*. 1899. Т. VIII, кн. XI. С. 102.

* Академічний сенат – вищий колегіальний орган управління у Львівському університеті. До його складу входили ректор, декани та сеньйори (найстарші за віком і стажем професори), а компетенції – найважливіші питання, які стосувалися загального керівництва навчальним закладом.

** Наприклад, М. Грушевський пропонував раді філософського факультету звернутися з петицією до Міністерства віросповідань і освіти щодо створення нових кафедр з українською мовою викладання. У 1899 р. піднімав питання про дозвіл студентам виконувати письмові завдання на семінарах українською тощо (див.: Тельвак В. Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 4. С. 27).

⁶³ Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі... С. 15–16.

⁶⁴ Там само. С. 14.

2. C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1909/1910. (1909). Lviv [in Polish].
3. C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład i program wykładów w zimowym półroczu 1885/6. (1885). Lviv [in Polish].
4. C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1901/1902. (1901). Lviv [in Polish].
5. C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1906/1907. (1906). Lviv [in Polish].
6. C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1896/7. (1896). Lviv [in Polish].
7. C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1912/1913. (1912). Lviv [in Polish].
8. C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w letnim półroczu 1897/8. (1898). Lviv [in Polish].
9. C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w letnim półroczu 1894/5. (1895). Lviv [in Polish].
10. C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w letnim półroczu 1896/7. (1897). Lviv [in Polish].
11. C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1899/900. (1899). Lviv [in Polish].
12. C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1902/1903. (1902). Lviv [in Polish].
13. Dashkevych, Ya. (1998). Mykhailo Hrushevskyyi yak osoba i osobystist. In V. Svarnyk (Comp.), *Hrushevskyyi M. Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Kyryla Studynskoho (1894–1932)*. Lviv, New York: V-vo M.P. Kots [in Ukrainian].
14. Hrushevskyyi, M. (1902). Shcho zrobyty z “Akadeichnym fondom”? *Literaturno-naukovyi vistnyk*. XX (X), 51–54 [in Ukrainian].
15. Hrushevskyyi, M. (1904). «Akademichnyi Dim». *Literaturno-naukovyi vistnyk*. XXXII (XII), 177-178 [in Ukrainian].
16. Hrushevskyyi, M. (2002). V spravi «Akademichnyi Dim». In P. Sokhan (Ed.), *Tvory: u 50 t.* (Vol. 1). Lviv: Svit [in Ukrainian].
17. Hrushevskyyi, M. (2005). Batky i dity. In P. Sokhan (Ed.), *Tvory: u 50 t.* (Vol. 2). Lviv: Svit [in Ukrainian].
18. Hrushevskyyi, M. (2005). Pered osinnimy zboramy akademichnoi molodizhi. In P. Sokhan (Ed.), *Tvory: u 50 t.* (Vol. 3). Lviv: Svit [in Ukrainian].
19. Hyrych, I. (2016). *Mykhailo Hrushevskyyi: konstruktor ukrainskoi modernoi natsii*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
20. Hyrych, I., & Todiichuk, O. (2002). Shchodennyk Mykhaila Hrushevskoho za 1910 rik. *Ukrainskyi istoryk*, 1–4, 96–127 [in Ukrainian].
21. Isaievych, Ya. (Ed.). (2001). *Ivan Krypiakievych u rodynnii tradytsii, nauksi, suspilstvi (Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist)*. Lviv [in Ukrainian].
22. Khronika Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka. (1900), 1, 102 [in Ukrainian].
23. Kondratiuk, K. (1995). Pedahohichna diialnist M. Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti. Proceedings of the Scientific Conference: *Mykhailo Hrushevskyyi i Zakhidna Ukraina*, Lviv, 26–28 zhovtnia 1994. Lviv: Svit [in Ukrainian].

24. Korduba, M. (1935). Michał Hruszewskij jako uczony. *Przegląd Historyczny*. Serja 2 (12), 389–406 [in Polish].
25. Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. (1912). (Vol. 2 – 1898/9–1909/10). Lviv [in Polish].
26. Krypiakewych, I. (1935). *Mykhailo Hrushevskiyi. Zhyttia y diialnist*. Lviv [in Ukrainian].
27. Krypiakewych, I. (2001). Spohady (Avtbiohrafia). *Ivan Krypiakewych u rodynnii tradytsii, nautsi, suspilstvi (Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Zbirnyk naukovykh prats 8)*. Lviv, 2001, 77–140 [in Ukrainian].
28. Krypiakewych, R. (1991). Mykhailo Hrushevskiyi ta Ivan Krypiakewych (Za materialamy neopublikovanoho lystuvannia y memuariv). *Ukrainskyi istoryk*, 28 (1–2), 24–36 [in Ukrainian].
29. Krypiakewych, R. I. (1991). Ivan Krypiakewych i Mykhailo Hrushevskiyi. *Abstracts and reports of the Scientific-Theoretical Regional Conference dedicated to the 105th anniversary of the renowned historian of Ukraine, academician Ivan Krypiakewich*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
30. Mysak, N. (2018). Realizatsiia osvitnikh potreb natsionalnykh menshyn ta narodiv Avstro-Uhorskoï imperii u vyshchii shkoli (na prykladi Halychyny): yurydychna ta praktychna skladovi. In Soliar I. (Ed.) *Osvita natsionalnykh menshyn v Ukraini: istorychni tradytsii, pravovi zasady, suchasni vyklyky (XIX – pochatok XX stolit): monohrafiia* (Vol. 1, pp. 76–95). Lviv [in Ukrainian].
31. Observator [Hrushevskiyi, M.]. (1899). Lysty z-nad Poltvy. Lyst tretii. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, VIII (XI), 84–116 [in Ukrainian].
32. Pankova, S. (2007). Litni vakatsii Mykhaila Hrushevskoho u Kryvorivni. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, 12, 826–833 [in Ukrainian].
33. Pedych, V. (1995). Rol istorychnoho seminaru M. Hrushevskoho u formuvanni Lvivskoi istorychnoi shkoly. *Proceedings of the Scientific Conference: Mykhailo Hrushevskiyi i Zakhidna Ukraina*, Lviv, 26–28 zhovtnia 1994. Lviv: Svit [in Ukrainian].
34. Savenko, V. (2010). Diialnist NShT v ukrainoznavchii sferi (kinets XIX – pochatok XX st.). *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 5 (1), 109–116 [in Ukrainian].
35. Svarnyk, H. (Ed.). (1998). Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Kyryla Studynskoho (1894–1932). Lviv; New York: V-vo M.P. Kots [in Ukrainian].
36. Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevskiyi ta polsko-ukrainskyi konflikt u Lvivskomu universyteti: sprobha rekonstruktsii. *Skhidnoievropeiskiyi istorychnyi visnyk*, 4, 24–33 [in Ukrainian].
37. Telvak, V., & Pedych, V. (2014). Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho: komunikatyvna pryroda ta psykholohichni klimat. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 25, 26–53 [in Ukrainian].
38. Telvak, V., & Pedych, V. (2015). Personalnyi sklad Lvivskoi istorychnoi shkoly Mykhaila Hrushevskoho: metodolohichni aspekt. *Problemy humanitarnykh nauk : zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia "Istorii"*, 36, 18–35 [in Ukrainian].
39. Telvak, V., & Pedych, V. (2016). *Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho*. Lviv: Svit [in Ukrainian].

40. Telvak, V. (2014). Lvivskiy universytet u stanovlenni istorychnoi shkoly Mykhaila Hrushevskoho. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 10, 46-52 [in Ukrainian].
41. Vynar, L. (1968). *Mykhailo Hrushevskiy v borotbi za ukrainskyi universytet*. Miunkhen, New York [in Ukrainian].
42. Vynar, L. (1981). *Avtobiohrafii Mykhaila Hrushevskoho z 1926 roku*. New York, Munich, Toronto [in Ukrainian].
43. Vynar, L. (1986). Avstriiski uriadovi dokumenty pro pryznachennia Mykhaila Hrushevskoho profesorom Lvivskoho universytetu. *Ukrainskyi istoryk*, 3–4, 76–89 [in Ukrainian].
44. Vynar, L. (Ed.). (2008). *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. Vol. IV: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Ivana Dzhydzhory*. Kyiv, New-York, Paris, Lviv, Toronto: UIT, VD «Prostir» [in Ukrainian].
45. Vynar, L. (Ed.). (2010). *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. Vol. V: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Yevhena Chykalenka*. Kyiv, New-York, Paris, Lviv, Toronto: UIT, VD «Prostir» [in Ukrainian].
46. Zabolotna, I. (2004). Pochatok spivpratsi I.P. Krypiakevycha z M.S. Hrushevskym. *Ukrainskyi arkhеohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia*, 8/9 (11/12), 629–632 [in Ukrainian].
47. Zabolotna, I. (2010). Spohady Ivana Krypiakevycha (1904–1911). *Ukrainskyi arkhеohrafichnyi shchorichnyk. Nova Seriia*, 15, 476–497 [in Ukrainian].

Nataliia MYSAK

«YOUTH SHOULD NOT FIT INTO READY-MADE TEMPLATES...»: M. HRUSH- EVSKY AND THE UKRAINIAN STUDENTS

M. Hrushevsky is a remarkable figure in the Ukrainian history of the late 19 – early 20th century. In recent decades there have been a lot of papers devoted to his scientific and political activities, personal life, and analysis of his scientific heritage. However, M. Hrushevsky's relations with the Ukrainian youth are still one of the unsolved aspects. The main idea of the article is an attempt to analyze the scientist's interpretation of the role and key tasks of the students in the process of national self-identification of the Ukrainians. The aims are to explore the nature of M. Hrushevsky's relationship with young people in educational, scientific, private spheres of life, and to specify the professor's contribution in the case of material support of youth.

The scientist was clearly aware of the exceptional role and mission of youth in the processes of the Ukrainian nation formation and construction of the Ukrainian state, and therefore he tried to promote its establishment and development in every way. He was convinced that the youth is the bearer of the nation's potential and that the future of the Ukrainians depends on its character and well-being. M. Hrushevsky was assured that his own task and the task of the public are the creation of the conditions for the young generation formation, the development of such qualities as initiative, independence, creativity, and responsibility.

The main sphere of relations between M. Hrushevsky and youth was education. In 1894 professor headed the World history department at the philosophy faculty at Lviv University, with a special emphasis on Eastern Europe. He believed that the main condition of the formation of the Ukrainian youth is the creation of the ability to get an education in the native language, as well as the opportunity of being involved in the scientific activity.

M. Hrushevsky read original lecture courses in Ukrainian, which were attended by students of different faculties. At the university, he also conducted the practical classes («historical exercises»), during which he tried to stimulate students' scientific activity and develop their critical view of the world. Professor had the private lessons, too, during which he provided students with the consultations, listened to the research works, and estimated those. Moreover, he allowed students to use his library.

M. Hrushevsky encouraged young people to study science. In the summer of 1904, with the assistance of the Shevchenko Scientific Society, he founded in Lviv the Ukrainian academic vacation courses. The last ones gave to the Ukrainian youth the opportunity to meet and communicate with the Ukrainian scientists from Galicia and the Dnieper Ukraine. M. Hrushevsky himself taught courses on the history of Ukraine. The professor encouraged students to work in the archives and collect materials for the research. He helped them to obtain permission to work in the archives in different countries and searched the financial support for such assignments. And, as an editor of scientific publications, he promoted publication of the articles by his students.

Sometimes the relationship between professor and his students acquired a private character. The students often visited M. Hrushevsky's home with the aim to talk or report the news, accepted his invitations for lunch, dinner, and holidays. Some of them had a vacation in a professor's house in Kryvorivnia village.

M. Hrushevsky always was sincerely concerned about the financial problems of Ukrainian students. For the financial support of the young scientists on the professor's initiative, several scholarship funds were established in the Shevchenko Scientific Society. M. Hrushevsky also initiated the fundraising for the construction of a dormitory for the Ukrainian youth – «Academic building» in Lviv. He curated the construction of this institution during 1904–1905.

M. Hrushevsky, in every way, supported student organizations in various aspects of their activities, as well as the political initiatives of young people. For numerous times, he participated in various events organized by youth societies. The scientist entirely supported the students in the struggle for the opening of the Ukrainian University in Lviv.

Thus, in the paper, it is proved that M. Hrushevsky was aware of the exceptional role of students in the formation of the Ukrainian nation and believed that youth is the basis of the intellectual elite foundation process. The relations between the scientist and the Ukrainian youth were close and diverse. In M. Hrushevsky's activities, the priority was given to the versatile political, scientific, moral, and material support of students.

Keywords: M. Hrushevsky, youth, students, education, science, Lviv University, Academic building.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії	3
Мисак Наталія. «Молодіж не повинна укладатися в готові вже, вироблені шаблони ...»: Михайло Грушевський та українське студентство	3
Трач Віра. «Гігієна є мірилом культури»: українські фахові кола та гігієнічний рух у Львові на початку ХХ століття	22
Надрага Марта. Бібліотечна сфера у Другій Речі Посполитій: законодавче регулювання (1923–1939)	45
Фіногенов Олег. Західноукраїнське товариство Ліги Націй: створення, статутні завдання, перші кроки на міжнародній арені	55
Онишко Леся. Голодомор 1932–1933 років в Україні: основні етапи поширення інформації.	66
Ruda Oksana. Educational issue in the Polish socialist party activities during the interwar years of the 20 th century	86
Пагіря Олександр. Співпраця чехословацьких військових і «Карпатської Січі» у протидії диверсійним акціям Польщі й Угорщини проти Карпатської України (1938–1939).	97
Стасюк Олександра. Політичні настрої західних українців під час виборчих кампаній повоєнного періоду	113
Ільницький Василь. Обставини загибелі провідника окружного проводу ОУН Закарпаття Дмитра Бандусяка	125
Муравський Олег. Галицька асамблея (1991): витоки, спекуляції, ухвали . . .	139
Артимишин Павло. «Газові війни» Російської Федерації та України 2006 та 2009 років: візії української суспільно-політичної думки	149
До 100-річчя ЗУНР	175
Ляскович Роман. Мобілізації українського населення до війська ЗУНР: організація, проблеми, наслідки (листопад-грудень 1918 року)	175
Стукаліна Надія, Лук'янченко Світлана. Військово-політичні успіхи та прорахунки органів державної влади і військового управління ЗУНР у битві за Львів у польсько-українській війні 1918–1919 років.	186
Губський Сергій. Становлення та діяльність військової авіації в українських арміях (1917–1920): історіографічний нарис.	196
Виздрик Віталій, Мельник Олександра. Аграрна політика уряду ЗУНР (ЗОУНР)	211
Олійник Сергій. Подільська сторінка історії Української Галицької армії у спогадах сучасників.	222

Borchuk Stepan, Zasytko Maryana. ZUNR (West Ukrainian People's Republic) in encyclopaedic editions.	238
Воєнна історія	247
Ткачук Андрій. Участь Збройних сил України в системі колективної безпеки в державній політиці незалежної України.	247
Постаті	257
Сова Андрій. Участь Івана Боберського в Науковому товаристві ім. Шевченка напередодні Першої світової війни.	257
Хома Іван. Євген Коновалець і Листопадовий чин у Львові	266
Середюк Марія. Від самостійницьких гасел до нормалізації: громадсько-політична діяльність Володимира Целевича (1931–1939)	274
Романюк Михайло. Василь Кук: до біографії Головного командира УПА (1941–1954).	284
МОВОЗНАВСТВО	293
Дидик-Меуш Ганна. Сполучуваність vs комбінаторика для розвитку історії української мови.	293
Сокіл Богдан. До проблеми функціонування української мови в судах Східної Галичини (на матеріалах засідань Галицького сейму)	304
Галайчук Володимир. Борщ у ритуально-обрядовій та магичній практиці поліщуків Чернігівщини (за польовими матеріалами)	313
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО	
Гаврилів Тимофій. Територія само(в)пізнання: «Чар Марока» Софії Яблонської-Уден.	331
Прокіп Валентина. «Небуденна» жінка залізної вдачі: Олена Пчілка очима сучасників (на матеріалі спогадів про письменницю).	341
ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ	352
Пастух Тарас. [Рец.]: На перехресних стежках барокових перекладів	352
Козловський Сергій. [Рец.]: Перша українська військова енциклопедія: проект «Історія війн і військового мистецтва»	359
Кобиринка Галина, Рябець Людмила. [Рец.]: Наталя Хобзей і її стезя, закосичена науковими думками, рідними словами...	366